

**AMBROSIUS'
BRIEVEN**

KLASSIEKEN DER KERK

ONDER REDACTIE VAN
Dr J. N. BAKHUIZEN van den BRINK
Dr J. LINDEBOOM
Dr M. van RHIJN
Dr W. C. van UNNIK
Dr J. H. WASZINK

EERSTE REEKS
DE VROEGE KERK

DEEL 2

AMBROSIUS
BRIEVEN

gekozen en vertaald
door

Dr J. WYTZES

UITGEGEVEN DOOR UITGEVERSMAATSCHAPPIJ HOLLAND
TE AMSTERDAM
IN HET JAAR 1950

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2006

INLEIDING

Ambrosius, bisschop van Milaan, is in verschillende opzichten een man van formaat geweest. Als dogmaticus heeft hij meegewerkt aan het doordringen van de orthodoxie, zoals die aan het eind van de Ariaanse twisten door de Griekse theologen was geformuleerd. Ook in de praktijk van de strijd tegen de Arianen heeft hij op synoden een grote activiteit ontwikkeld. Zijn preken maakten op zijn gehoor een diepe indruk, die hedendaagse Protestanten overigens niet in die mate ondergaan; daarvoor zijn de godsdienstige verschillen te groot - afgezien nog van het feit, dat een preek gehoord moet worden, niet gelezen, wat vooral voor de sterk retorische kanselwelsprekendheid van de Oudheid geldt. Maar voor een man als Augustinus hebben ze veel betekend, ook al omdat de allegorische exegese, die Ambrosius naar het gebruik van die tijd overvloedig toepaste, hem over veel moeilijkheden, waarvoor met name het Oude Testament hem plaatste, heen hielp. Verder was hij een groot voorstander van het monnikenleven en doet hij zich in zijn brieven en ethische geschriften kennen als een mild zielszorgen. Tenslotte was hij de man, die de Westerse kerk, in navolging van de Griekse, het kerkelijk lied heeft leren zingen en daartoe zelf een aantal beroemde hymnen heeft gedicht.

Had hij echter niet meer gedaan dan dit, dan zouden zijn leven en werken zeker heel wat minder diepe sporen in de kerkgeschiedenis hebben nagelaten. Hij was dan de welsprekende mond van de toenmalige Latijnse orthodoxie geweest, een groot verbreider van het gevondene, maar geen vinder van nieuwe waarden.

Dat hij evenwel gerekend moet worden tot de grote mannen der kerk, is te danken aan zijn strijd voor de vrijheid der kerk, een vrijheid, die gehandhaafd moest worden tegen de keizers, ook al waren zij Christelijke keizers. In het Oosten was nl. de tendens werkzaam, om het rijk als een afschaduwing van het hemelse rijk Gods op aarde en de keizer als vertegenwoordiger van God en het hoofd der kerk te zien. Zo werd de kerk een onderdeel van het rijk en bleef er voor haar geen volledige vrijheid van spreken.

Tegenover een dergelijke gedachte heeft Ambrosius een geheel ander principe gesteld en metterdaad verdedigd, nl. dat de keizer als gelovige niet boven, maar binnen de kerk is, en dat beginsel vormt ook de eenheid in de vier kwesties waarvan men in dit werkje de documenten vindt. In de strijd om het altaar van Victoria neemt Ambrosius het woord, om de keizers op hun plicht in zaken van religie te wijzen. In de strijd over het afstaan van de basilieken verzet hij zich tegen het streven van de keizer om, ten bate van de ketterij, met de kerk te doen wat hij wil. In de boete van Theodosius leert hij de keizer, dat deze evenals ieder andere gelovige aan Gods wetten gebonden is. In de strijd om de synagoge van Callinicum echter weet hij zich niet te behoeden voor het gevaar, dat een verkeerde toepassing van dit beginsel meebracht en maakt hij dat de kerk zich terwille van haar eigen prestige rechten aanmatigt op het gebied van de staat.

Over zijn leven tenslotte nog dit: Ambrosius werd geboren in 333 (of 340) als zoon van een zeer aanzienlijke Christelijke familie, wat hem uitzichten bood op een schitterende staatkundige loopbaan. Reeds was hij stadhouder van een provincie in Noord-Italië, toen hij in 373 plotseling door de bevolking van Milaan tot bisschop werd gekozen, hoewel iedere praktische of theoretische scholing voor dit ambt hem nog ontbrak. Als bisschop van de hoofdstad van het westelijk deel des rijks had hij veel contact met de keizers en heeft hen vaak als raadsman of als helper bijgestaan. Nooit

heeft hij om gunsten voor zichzelf of voor de clerus gebedeld, steeds zijn zelfstandigheid als bisschop bewaard en evenmin gearzeld om in zaken van godsdienst, indien nodig, de keizers tegen te staan of te vermanen. 4 April 397 kwam aan zijn leven een einde. *Interpres fidei, tolk van het geloof*, heeft hij zich ergens genoemd. Deze eretitel kwam hem toe.¹

HOOFDSTUK 4

DE BOETE VAN THEODOSIUS

In het jaar 390 werd er een wet uitgevaardigd, welke personen, die zich aan tegennatuurlijke ontucht overgaven, met de dood bedreigde. De gouverneur van Thessaloniki was al spoedig genoodzaakt, op grond van deze wet een wagenmenner van de renbaan gevangen te zetten. Aangezien echter het volk verzet was op wedrennen en de jockeys zo mogelijk nog meer populariteit genoten dan de tegenwoordige filmsterren en sporthelden, gaf deze gevangenneming aanleiding tot onlusten, waarbij de gouverneur vermoord werd. Als strafmaatregel tegen de bevolking liet Theodosius enige tijd later de renbaan, waar zich naar gewoonte een talrijke menigte had opeengepakt, zonder enig onderscheid te maken, door zijn soldaten uitmoorden. De bronnen spreken van 7000 slachtoffers.

Ambrosius had aanvankelijk tevergeefs geprobeerd, de opvliegende keizer van zijn voornemen af te brengen. Toen Theodosius tenslotte zijn bevel herriep, was het echter reeds te laat en had het bloedbad al plaats gevonden. Voor de bisschop was de zaak hiermede niet afgedaan. Hij richtte een eigenhandig schrijven tot de keizer, waarin hij er bij hem op aandrong om boete te doen en zich zo vergiffenis van God te verwerven. In overeenstemming hiermede wachtte hij de terugkomst van de keizer, die Milaan tijdelijk verlaten had, niet af, ten einde niet genoodzaakt te zijn, hem openlijk de toegang tot de mis te ontzeggen of te weigeren, deze in zijn tegenwoordigheid op te dragen. Ook later, bij het opleggen van de boete, vermeed hij, de stap voor Theodosius onnodig zwaar te maken. De keizer sloot zijn oren niet voor de herderlijke woorden van de bisschop en deed inderdaad als een gewoon Christen boete,

Men kan niet anders zeggen, dan dat hiermee iets geweldigs gebeurde. Dit valt misschien het best te beseffen, wanneer men zich de Romeinse rechtsregel: *princeps legibus solutus est*: de keizer is aan geen wet gebonden, voor de geest haalt. De keizer was dan ook volgens heidens besef een god op aarde. Maar nu is er iets veranderd: ook de nog steeds onbepaalde gebieders moet zich buigen voor Gods wet, die door de kerk verkondigd wordt! Want dit is na de strijd over de synagoge van Callinicum het verblijdende, dat de kerk niet vervallen blijkt te zijn tot slechts een machtsinstituut in uitwendige zin. Ambrosius vertoont zich hier als geestelijk ambtsdrager in volle grootheid. Zoals hij nooit van zijn invloedrijke positie gebruik gemaakt heeft om materiële voordelen voor de kerk af te dwingen of af te bedelen, zo is nu zijn optreden vrij van enig streven naar macht. In deze uiterst discrete brief, die zelfs zijn biograaf, zijn secretaris Paulinus, niet gekend heeft, spreekt slechts de priester, die zijn stelregel: de keizer is niet boven de kerk, maar binnen de kerk, niet slechts toepast om keizerlijke aanmatiging terug te wijzen, maar ook om keizerlijke zondaars met God en de gemeente te verzoenen.

¹ Bisschop Ambrosius mag men niet verwarren met Isaac Ambrosius leraar te Preston in Engeland, die in 1658 zijn beroemd boek uitgaf: *Het zien op Jezus*.

Keizer Theodosius I, werd geboren in het jaar 346. Hij werd in 379 Christelijk keizer. Hij verbood de overgang tot het heidendom met de doodstraf en liet de overgebleven heidense tempels sluiten. In mei 381 riep hij een Synode bijeen te Constantinopel. Op deze Synode werd de Geloofsbelijdenis van Nicéa – daterend uit 325 – bekrachtigd. Op 30 juli 381 werd een keizerlijk decreet uitgevaardigd dat in alle kerken de leer verkondigd moest worden van de gelijke Godheid van de Vader en de Zoon en de Heilige Geest. Die dit niet geloofden werden als openbare ketters uit de kerken verbannen. Hij stierf te Milaan in 395. Hij erkende dat het hem meer vreugde gaf een lidmaat der kerk te zijn dan te regeren. Na zijn dood viel het keizerrijk uiteen in het West-Romeinse en het Oost-romeinse keizerrijk.

De boetedoening die de keizer moest doorlopen hield veel in. Een boeteling moest 4 tijdperken doorlopen.

In het eerste tijdperk smeekte de boeteling, terwijl hij in rouwkleren aan de kerkdeur stond, aan de geestelijken en de gemeente om weer opgenomen te mogen worden.

In de tweede fase mocht een boeteling het voorlezen van de Schrift en de preek bijwonen, maar op een afzonderlijke plaats.

In de derde fase mocht een boeteling knielend het gebed bijwonen.

In de vierde fase nam men weer deel aan de hele godsdienstoefening, behalve aan het Heilig Avondmaal. Men moest dit staande aanzien.

Vervolgens legde men een openlijke belijdenis van zonden af en ontving daarna de broederkus als teken dat men met de gemeente verzoend was.

Dit proces kon zelfs per tijdperk één jaar aanlopen.

BRIEF 51

Bisschop Ambrosius aan de allerverhevenste keizer Theodosius

1. De herinnering aan onze oude vriendschap is mij lief en de goedheid, waarmede Gij herhaalde malen op mijn verzoek op de meest welwillende wijze weldaden aan anderen hebt bewezen, staat mij steeds voor ogen. Hieruit kunt Gij besluiten, dat het geen ondankbaarheid was, die gemaakt heeft, dat ik niet aanwezig was bij uw aankomst,² hoezeer ik daar voor dezen ook naar verlangde. Wat daar dan wel de oorzaak van was, moge ik U in het kort verklaren.

2. Ik zag, dat aan uw hof mij alleen het natuurlijk recht van te luisteren was ontnomen, om mij daardoor ook de taak van te spreken onmogelijk te maken. Gij hebt U er immers meermalen over geërgerd, dat mij iets ter ore was gekomen van wat er in uw kroonraad was besloten.³ Ik ben dus buitengesloten van wat allen vrijstaat, terwijl de Here Jezus zegt: *Er is niets verborgen, dat niet geopenbaard zal worden.* Lucas 8: 17. Met het grootst mogelijke ontzag heb ik dus aan uw keizerlijke wens voldaan en heb er naar gestreefd, U geen reden tot misnoegen te geven door te vermijden, dat mij iets van de keizerlijke besluiten overgebracht werd. Of, wanneer ik ergens bij aanwezig ben, dan luister ik niet wegens de algemene angst en zal daardoor de indruk wekken van iemand, die niets wil horen, of ik luister zo, dat mijn oren open staan, maar mijn mond gesloten blijft. Want ik kan niet uitspreken wat ik gehoord heb, om diegenen niet in gevaar te brengen, die men dan van indiscretie zou verdenken.

3. Wat moest ik dus doen? Niet luisteren? Maar ik kan mijn oren niet toestoppen met de was, waar de oude fabels van vertellen. Moest ik er mede voor de dag komen? Maar waar ik in uw bevelen voor beducht was, daar moest ik ook bij mijn spreken voor waken, nl. dat er bloed zou vergoten worden. Moest ik dan zwijgen? Maar zou dat niet het treurigste van alles zijn: zijn geweten te binden en zichzelf het zwijgen op te leggen? En waar staat dit woord geschreven: Als de priester niet gesproken heeft tot de dwalende, dan zal deze in zijn ongerechtigheid sterven, maar de priester zal schuldig staan, omdat hij de dwalende niet heeft gewaarschuwd. Ezechiël 3:19.

4. Wil dit van mij aannemen, verhevenste Majesteit: dat Gij geloofsijver hebt, kan ik niet ontkennen, en dat Gij de vreze des Heeren kent, loochen ik niet, maar U is van nature een zekere opvliedigheid eigen, die snel omslaat in medelijden, wanneer iemand haar probeert te verzachten, doch als iemand haar prikkelt, wordt zij van een dergelijke onstuimigheid, dat Gij haar nauwelijks nog meester kunt blijven. Als niemand haar kalmeert, moge dan tenminste niemand haar aanwakkeren! Gaarne laat ik U aan U zelf over; uit eigen beweging pleegt Gij U te beheersen en de macht van uw vroomheid overwint de opvliedigheid van uw karakter.

5. Ik heb er de voorkeur aan gegeven, uw gedachten bij uw opvliedigheid te bepalen,

² Theodosius had een bezoek aan Rome gebracht.

³ Na de zaak van de synagoge te Callinicum was de verhouding tussen Ambrosius en de keizer enige tijd minder goed. Het ergerde de keizer, dat de bisschop zo goed van zijn besluiten op de hoogte bleek en hij nam strenge maatregelen om te verhoeden, dat er iets uit zijn hofraad aan Ambrosius werd overgebiefd. Uit § 3 zou men opmaken, dat er zelfs met de doodstraf bedreigd was.

zonder dat iemand er iets van weet, liever dan haar misschien nog te prikkelen door een openlijk optreden. Daarom wilde ik liever enigermate in mijn plicht te kort schieten, dan in eerbied jegens U, ik wilde liever, dat anderen een tekort aan bisschoppelijk gezag bij mij constateerden, dan Gij een tekort aan ontzag, terwijl ik U toch zo liefheb. Zo blijft voor U, als Gij uw drift zijt meester geworden, de gelegenheid open om een besluit te nemen. Als voorwendsel heb ik gebruikt een - inderdaad ernstige - lichamelijke ongesteldheid, die slechts in het gezelschap van zachtere mensen kan genezen. Eigenlijk had ik liever willen sterven dan niet gedurende twee of drie dagen uw aankomst af te wachten. Maar het was mij niet mogelijk dat te doen.

6. Er is te Thessaloniki iets gebeurd, dat sinds mensenheugenis niet is voorgevallen; iets, dat ik niet heb kunnen beletten, doch waarvan ik U bij mijn herhaalde verzoeken de grote wreedheid onder ogen heb gebracht. De ernst van die daad, die Gij blijkens Uw - te laat - herroepen ook beseft, kon ik niet verkleinen. Toen de eerste tijding er van ons bereikte, was er een synode samengekomen wegens de aankomst van de Gallische bisschoppen. Er was niemand, die er niet om zuchtte, niemand die het niet met grote ontroering vernam. Er was geen absolutie voor uw daad, zelfs al had ik de gemeenschap met U onderhouden. De algemene verontwaardiging zou zich ook op mij gericht hebben, als niemand U gezegd had, dat het voor U nodig is, U met onze God te verzoenen.

7. Of schaamt Uwe Majesteit zich, te doen wat David, de koning-profeet, de vader van Christus naar het vlees, gedaan heeft? Hem werd medegedeeld dat een rijke, die talrijke kudden bezat, het enige schaap van een arme had gestolen en gedood om een gast te ontvangen. En, begrijpend dat hij het zelf was, die beschuldigd werd, riep hij uit: *Ik heb gezondigd tegen de Heere.* 2 Samuël 12 : 13. Wil er dus niet ongeduldig onder worden, Majesteit, wanneer er tot U gezegd wordt: Gij hebt gedaan wat door de profeet aan koning David verweten werd. Want wanneer Gij dit met diepe aandacht aanhoort en zegt: *Ik heb gezondigd tegen de Heere;* en ook dat profetenwoord van die koning tot het uwe maakt: *Treedt toe, laten wij ons nederwerpen en ons buigen, knielen voor de Heere onze Maker.* Psalm 95:6. Dan zal ook tot U gezegd worden: *Aangezien gij berouw hebt, vergeeft de Heere u uw zonde en zult gij niet sterven.* 2 Samuël 12: 13

8. Voor de tweede maal is David in zijn hart geraakt, toen hij het volk had laten tellen, en zei hij tot de Heere: *Ik heb zeer gezondigd in hetgeen ik gedaan heb, maar nu, o Heere, neem toch de misdaad van uw knecht weg, want ik heb zeer zwaar misdreven.* 2 Samuel 24: 10. En weer werd Nathan, de profeet, tot hem gezonden om hem drie dingen voor te houden, waaruit hij mocht kiezen wat hij wilde: *een hongersnood gedurende drie jaar over de aarde, of drie maanden te vluchten voor het aangezicht van zijn vijanden, of drie dagen lang de dood over de aarde.* En David antwoordde: *Mij is zeer bange, laat ons toch in de hand des Heren vallen, want zijn barmhartigheden zijn vele, maar laat mij in de hand van mensen niet vallen.* 2 Samuël 12: 14. Het was nl. een zonde, dat hij het aantal van het volk wilde weten dat bij hem was, een kennis die hij God alleen had moeten overlaten.

9. En, gaat het verhaal verder, toen de dood rondwaarde onder het volk en David op de eerste dag tegen het uur van de middagmaaltijd de engel het volk had zien slaan, zei hij: *Ik heb gezondigd, en ik, de herder, heb onrecht gedaan, maar wat hebben deze*

schapen gedaan? Uw hand zij toch tegen mij en tegen mijns vaders huis. 2 Samuël 12:17. Daarom berouwde het de Heere en Hij beval de engel het volk te sparen. David echter moest een offer brengen, want toen waren zondoffers, wat nu de offers der boete zijn. Zo werd hij door zijn nederigheid aangenamer bij God: het is immers niet verwonderlijk, dat een mens zondigt, maar het is afkeurenswaardig, als een mens zijn zonde niet inziet en zich niet verootmoedigt voor God.

10. De heilige Job, die ook machtig was in de wereld, heeft gezegd: *Ik heb mijn zonde niet verborgen, maar die voor heel het volk bekend.* Job 31 :33. Zelfs de wrede koning Saul kreeg van zijn zoon Jonathan te horen: *Zondig niet tegen uw knecht David.* 1 Samuël 19:4. En: *Waarom zoudt gij tegen onschuldig bloed zondigen, David zonder oorzaak dodend?* 1 Samuël 19 :5. Want al was hij een koning, hij zondigde toch, als hij een onschuldige doodde. En dan tenslotte David zelf. Toen hij reeds koning geworden was en gehoord had, dat Abner onschuldig vermoord was door Joab, zijn krijgsoverste, zei hij: *Ik ben onschuldig en mijn koninkrijk tot in eeuwigheid van het bloed van Abner, de zoon van Ner;* en hij vastte in zijn droefenis. 2 Samuël 3 : 28.

11. Ik heb dit niet geschreven om U te vernederen, maar opdat het voorbeeld van deze koningen U er toe moge brengen, deze zonde uit uw koninkrijk weg te nemen, en Gij kunt dat door uw ziel voor God te verootmoedigen. Gij zijt een mens, ook tot U komt de verzoeking, overwin haar! De zonde wordt slechts weggenomen door tranen en boete. Geen engel kan het en geen aartsengel. De Heere zelf, die alleen kan zeggen: *Ik ben met U, vergeeft ons slechts, wanneer we gezondigd hebben, zo we boete doen.*

12. Ik raad U, ik smeed U, ik spoor U aan, ik waarschuw U, want het smart mij, dat Gij, die het voorbeeld van een bijzondere vroomheid waart, die de deugd der vergevensgezindheid in de hoogste mate bezat, die de bestraffing van één onschuldige niet eens kon verdragen, nu niet berouw hebt over de dood van zovele onschuldigen. Hoe gelukkig Gij ook in de oorlogen geweest zijt, hoeveel lof Gij ook in andere opzichten verworven hebt, het hoogste in uw leven was altijd de vroomheid. Uw kostbaarste bezit heeft de duivel U misgund. Versla hem, zolang Gij daartoe nog de middelen hebt! Voeg aan uw zonde niet nog een andere zonde toe, door een houding aan te nemen, die reeds velen geschaad heeft.

13. Wat mij aangaat, al ben ik in alle andere opzichten de schuldenaar van uw vroomheid, jegens welke ik niet ondankbaar zou kunnen zijn en die ik boven de vroomheid van vele keizers placht te stellen en slechts aan die van één⁴ gelijk achtte - wat mij aangaat, herhaal ik, ik heb geen reden om onbeschaamd tegen U te zijn, maar wel heb ik reden tot vrees. Ik durf de mis niet meer te bedienen, wanneer Gij daarbij aanwezig wilt zijn. Wat niet geoorloofd is, als het bloed van één onschuldige vergoten is, zou dat wel geoorloofd zijn nu er zo'n groot aantal gedood is? Ik meen van niet.

14. Tenslotte heb ik deze brief eigenhandig geschreven om te maken, dat Gij alleen hem zoudt lezen. Zowaar als God mij van al mijn moeiten moge bevrijden, het is niet door een mens, noch door tussenkomst van een men, dat dit verbod mij is opgelegd, maar door een openbaring. Gekweld door zorgen leek het mij toe in de nacht, waarin ik wilde vertrekken, dat ik U naar de kerk zag komen, maar ik mocht de mis niet bedienen. Andere dingen, waarvoor ik me had kunnen behoeden, ga ik voorbij, als ik

⁴ Waarschijnlijk is de door Ambrosius zo zeer vereerde keizer Gratianus bedoeld.

ze op mij genomen heb, was dat naar mijn overtuiging uit liefde voor U. Moge de Heere geven, dat alles rustig afloopt! Op vele wijzen waarschuwt onze God ons: door tekenen aan de hemel,⁵ door de opdrachten der profeten, zelfs door de visioenen der zondaars wil Hij ons te verstaan geven, dat wij Hem moeten smeken de moeilijkheden weg te nemen, voor de keizers de vrede te handhaven, en het geloof en de rust te doen voortduren voor de kerk, die Christelijke en vrome keizers zo nodig heeft.

15. Gij wilt vanzelf Gode aangenaam zijn. Ieder ding heeft zijn bestemde tijd, zoals er geschreven staat. *Het is tijd om te handelen, o Heere, zegt de dichter*, Psalm 119:26. En: *De tijd van het welbehagen des Heeren*. Psalm 69 : 14. Gij zult eerst dan Uw offerande brengen, als Gij daartoe de gelegenheid weer hebt gekregen, wanneer God uw gave kan aanvaarden. Zou het voor mij geen vreugde zijn, de gunst van de keizer te winnen, zodat ik naar uw wil zou handelen, als de omstandigheden het toelieten? Ook het eenvoudige gebed is een offerande, het verwerft vergiffenis voor U, terwijl het bijwonen van de mis Gods toorn over U brengt, want de ene daad berust op de moed, de andere op verachting. Er is dan ook een uitspraak van God, dat Hij liever heeft, dat Zijn wil gedaan wordt dan dat Hem offerande gebracht wordt. Dit is Gods Woord, dit is Mozes' boodschap aan het volk, dit is Paulus' prediking aan de wereld. Doe datgene, waarvan Gij inziet, dat het op dit ogenblik de beste uitwerking heeft. *Barmhartigheid wil ik en geen offerande*, zegt God. Samuel 15:22. Zijn dat niet betere Christenen, die hun eigen zonde veroordelen, dan die ze menen te moeten verdedigen? Want de rechtvaardige is in het begin de aanklager van zijn eigen woorden.⁶ Wie zichzelf beschuldigt, wanneer hij gezondigd heeft, is een rechtvaardige, niet degene, die zichzelf prijst.

16. Ach, had ik tevoren maar liever op mijzelf vertrouwd dan op uw gewone manier van handelen. Als ik er aan denk, dat Gij zo spoedig vergeeft en zo spoedig uw bevelen herroept, zoals Gij reeds zo dikwijls gedaan hebt! Maar nu is men U voor geweest en heb ik niet kunnen beletten, wat ik niet behoefde te voorzien. Maar dank zij de Heere, die zijn dienstknechten wil kastijden om hen te behouden! Dat heb ik gemeen met de profeten en dat zult Gij gemeen hebben met de heiligen.

17. Zou ik de vader van Gratianus⁷ niet liever hebben dan mijn ogen? Ook uw andere dierbare panden zijn mij vergiffenis schuldig. Ik heb deze voor mij zo liefelijke naam het eerst genoemd van allen, die ik dezelfde liefde toedraag. Ik heb hen lief, ik bemin hen, ik begeleid hen met mijn gebeden. Als Gij mij gelooft, doe dan naar mijn woorden; ik herhaal: als Gij mij gelooft, erken dan de waarheid van wat ik zeg, als Gij mij niet gelooft, vergeef mij dan wat ik doe, want ik stel in dezen God boven alles. Moge Uwe verhevene Majesteit met Haar dierbare nakomelingschap in het grootste geluk en de grootste voorspoed een eeuwige vrede genieten!

⁵ Er had zich in die dagen een komeet vertoond.

⁶ Zo las Ambrosius Spreuken 18:17.

⁷ Gratianus was wel niet de zoon van Theodosius, maar men stelde de relatie tussen een jongere en een oudere keizer wel eens zo voor. De verhouding tussen Ambrosius en Gratianus was zeer hartelijk geweest.